

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՔՐԻՍՏՈՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ III-IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

III-IV դարերն Ընդհանրական Եկեղեցու պատմության կարևորագույն ժամանակահատվածներից են, քանի որ այս շրջանից սկսած Եկեղեցու շրջանակներում հստակորեն սահմանազատվեցին ուղղադավան ու հետերոդոքս ուղղությունները, որոնք անհաշտ պայքար սկսեցին քրիստոնեության դիսցիպլինար, կանոնական և, հատկապես, դոգմատիկական հարցերի շուրջ: Դոգմատիկայի շուրջ ծավալված պայքարի շրջանակներում ուրույն տեղ գրավեցին քրիստոսաբանական վիճաբանությունները, որոնք էլ, ի վերջո, հանգեցրին Ընդհանրական Եկեղեցու պատակտմանը: Քրիստոսաբանական վիճաբանությունների սկզբնավորումն ու պատմական ընթացքն օրգանապես կապված են III-IV դարերի ներեկեղեցական կյանքում տեղ գտած տարամիտությունների հետ ու հանդիսանում են դրանց օրինաչափ արդյունքը:

Եկեղեցու պատմությանը նվիրված մատենագրական երկերի, ինչպես նաև առաջին դարերի տարաբնույթ այլ աշխատությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դոգմատիկական բնույթի վիճաբանությունները ներեկեղեցական կյանքին բնորոշ են եղել հետառաքելական շրջանից սկսած: Այդ վիճաբանություններն ունեցել են ինչպես հոգևոր, այնպես էլ տեսական ու մշակութային պատճառներ և մեկ անգամ չէ, որ ծանր կացության առջև են կանգնեցրել ուղղադավանությանը և ծնունդ տվել տարաբնույթ հերետիկոսությունների:

Ուղղադավան Եկեղեցու և հերետիկոսությունների միջև տարաձայնությունները գերազանցապես ծավալվել են դոգմատիկական բանաձևումների, մասնավորապես Ս. Երրորդության Էության, Ս. Երրորդության անձերի փոխհարաբերության, ինքնաբացահայտման ու գործառնության և դրանց հետ կապված բազմաթիվ այլ բանաձևումների շուրջ: Եկեղեցուն ընդդիմադիր այդ տեսությունները հակադիր էին ուղղադավանությանը և մերժում էին Ս. Երրորդության դավանանքը, Քրիստոսի անձնավորումը, փրկագործության, քավության և հավատքային բազմաթիվ այլ սկզբունքներ: II դարում և III դարի առաջին կեսին հետերոդոքս վարդապետությունն առավել ամբողջական ձևով հանդես եկավ գնոստիկյան տարբեր համակարգերի, դոկետիզմի, հայրաչարաչարության, ադոպտացիոնիզմի, ալոգների և այլ հերետիկոսությունների ձևով: Միանգամայն նոր իրավիճակ ձևավորվեց III դարի երկրորդ կեսին, երբ ներեկեղեցական վիճաբանություններ ծավալվեց միապետական հետերոդոքսիայի և ուղղադավանության միջև:

Միապետական հերետիկոսության գործառնության առաջին իսկ պահերից սկսած՝ ներեկեղեցական վիճաբանություններն ընթացան “Theantropos” («Աստվածամարդ») տերմինի շուրջ, որը գերազանցապես ընթացավ երրորդաբանության շրջանակներում:

“Theantropos” տերմինի ըմբռնման և մեկնության պատմությունն անցել է զարգաց-

ման երկու փուլ՝ աստվածաբանական և քրիստոսաբանական (թեև սկզբնական շրջանում աստվածաբանական ու քրիստոսաբանական փուլերը հստակորեն ձևակերպել հնարավոր չէր)¹:

¹ Հիշատակված հետերոդոքսիաների կրոնագիտական-եկեղեցաբանական վերլուծությունը դուրս է այս հետազոտության շրջանակներից: Նշենք միայն, որ դրանցից մի քանիսն ուղղակի հարաբերակցվել են աստվածաբանական-քրիստոսաբանական վիճաբանությունների այս կամ այն տեսանկյան հետ: Այսպես, II-III դդ. «Theantropos» տերմինի աստվածաբանական վիճաբանությունների շրջանակներում հստակորեն ընդգծված հերետիկոսություններից են ադոպտացիոնիզմը (լատ.՝ adoptare – ընդունել, որդեգրել), որի հետևորդները, մերժելով Ս. Երրորդության անձերի համագոյությունը, պնդում էին, թե իբրև Հայր Աստված և Որդի Աստված գտնվում են այնպիսի հարաբերության մեջ, ինչպես «առաջնային հայրը» և «երկրորդային որդին», քանի որ Հիսուս Քրիստոս լոկ Հայր Աստծո որդեգիրն է: Տե՛ս **James Hastings**, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, V. I, New York, 1964, p. 103-105.

Գնոստիկները (հուն.՝ γνωσις – գիտելիք) ռացիոնալ մտածողությամբ առաջնորդվող տեսական մտքի ներկայացուցիչներ էին, որոնք փորձում էին քրիստոնեական դոգմաներն ու ճշմարտությունները հասկանալ փիլիսոփայական կատեգորիաների տեսանկյունից: Այդ մասին տե՛ս **Гусев Д.**, *Ересь антитринитариев третьего века*, Казань, 1872, с. 29-30; **Ганс Йонас**, *Гностицизм*, СПб, 1998, **Поснов М. Э.**, *Гностицизм II века и победа Христианской Церкви над ним*, Киев, 1917 և այլն:

Դոկտելիզմի ջատագովները Հիսուս Քրիստոսին համարում էին միայն «հոգի», իսկ նրա երկրային գոյությունը՝ երևութական: Երևութական էին համարվում նաև նրա չարաբանքները և մահը: Դոկետները մերժում էին նաև Քրիստոսի անձնավորումը, քավությունը, Հարությունը և այլն:

Հայրաչառարության (լատ.՝ particeps – մասնակից, հաղորդակից) հետևորդները նույնպես մերժում էին Հիսուս Քրիստոսի իրական անձնավորումը և նրան համարում Հայր Աստծու մի «մոդուլը»՝ դրսևորման ձևը: Հերետիկոսության հիմնական սկզբունքները ձևավորվել են դոգմատիկական վիճաբանությունների ընթացքում: Տե՛ս **Христианство**, Т. 1, М., 1993, с. 483-484; **James Hastings**, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, V. VIII, p. 779-781.

Ալոգները (հուն.՝ γνοσις – լոգոս մերժողներ կամ չընդունողներ) մերժում էին Լոգոսի աստվածությունը, Աստված-Բանի մասին եկեղեցական ուսմունքը, Պարակլետ-Մխիթարիչի մասին Հովհաննես առաքյալի ուսմունքը, Սուրբ Հոգու շնորհը, ինչպես նաև Հովհաննեսի Ավետարանը: Նրանք Քրիստոսին համարում էին «երկրորդ Աստված» և պնդում, որ միայն Ս. Հոգու էջքից հետո նա «որդեգրվեց Հայր Աստծու կողմից»:

Եթե Հիսուս Քրիստոսի մասին մյուս առաքյալների ուսմունքն ալոգները կարողանում էին հարմարեցնել իրենց հայացքներին և մեկնաբանել հոգուտ սեփական ուսմունքի, ապա նրանք մերժում էին նույնը կատարել Հովհաննես Ավետարանի գրվածքների նկատմամբ, քանի որ Հիսուս Քրիստոսի հավիտենական աստվածության մասին նրա գրվածքները կատարյալ էին: Հասկանալով դա, ալոգները, առանց երկար քննարկումների, մերժեցին նրա գրվածքները՝ իբրև ոչ կանոնական: Այդ ամենով հանդերձ ալոգները հանգեցին այլ ծայրահեղության և զգալի հարված հասցրեցին Լոգոսի աստվածաբանական ուսմունքին: Նրանք մերժեցին նաև Հովհաննեսի Հայտնությունն այն հիման վրա, թե, իբրև, Լոգոսի տեսությունն անհայտ է եղել նաև առաքյալներին: Դրանով ալոգները մերժեցին նաև Աստվածորդու հավիտենական կեցությունը և հանգեցին այն եզրակացությանը, թե Ավետարաններում խոսվում է լոկ այն մասին, որ Հորդանանի ջրերում Ս. Հոգու էջքից հետո միայն Հիսուսը հռչակվեց «սիրեցյալ որդի», հետևաբար և «երկրորդ Աստված»: Եպիփանեսի տրակտատում միանգամայն պարզ կերպով ցույց է տրվում նաև, որ ալոգների ուսմունքն էությամբ միապետական էր, այսինքն՝ նրանք ևս մերժում էին Որդու Աստվածությունը և չէին ընդունում նաև Սուրբ Հոգուն: Այդ ամենն էլ հիմք են տալիս վստահորեն պնդել, որ II դ. վերջերին Աստված-Բանի մասին եկեղեցական ուսմունքի ամենամուլի հակառակորդները հանդիսանում էին ալոգները:

Եկեղեցագիտության և աստվածաբանության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ ենթադրում են նաև, որ ալոգները հանդիսանում էին Ս. Երրորդության և, հատկապես, Հիսուս Քրիստոսի, որպես Բան-Աստծո եկեղեցական ուսմունքի դեմ II դարավերջում պայքար ծավալած հերետիկոսական հոսանքի մի ճյուղը

Աստվածաբանական փուլում (III դար – IV դ. I կես) հիմնականում քննարկվել և մշակվել են հավատքային այն հարցերն ու բանաձևումները, որոնք վերաբերվում են Ս. Երրորդության անձերից մեկի՝ Հիսուս Քրիստոսի աստվածային էության հետ կապված սկզբունքներին: Դոգմատիկայի ձևավորման տեսակետից այս փուլը նշանավորվեց մի շարք նոր հերետիկոսությունների ձևավորմամբ, որոնց դեմ մղված պայքարում էլ բյուրեղացավ ուղղադավան աստվածաբանությունը: Ժամանակագրական հաջորդականությամբ այդ հետերոդոքսիաներից առավել ազդեցիկ դեր են կատարել միապետականությունը, Լոգոսի մինչնիկեական ըմբռնումները և, վերջապես, արիոսականությունը:

Սակայն, միայն հականոնականական ալոգները չէին, որոնք Հիսուս Քրիստոսին դիտարկում էին իբրև «երկրորդ Աստծո» կեցություն, որը, իբր, հակասում էր «Աստվածային միակության» քրիստոնեական վարդապետությանը: II դարավերջին և III դարասկզբին եկեղեցու շրջանակներում հրապարակ իջավ հետերոդոքս մի այլ շարժում, որը պատմությանը հայտնի է միապետականություն² անվամբ:

միայն: Պնդում են նաև, որ այդ հոսանքը կազմված էր ալոգներից և էփոնիստական ուղղության առաջին միապետականներից, որոնք միանման էին վերաբերվում թե՛ Ս. Գրքին և թե՛ Ս. Երրորդության վերաբերյալ եկեղեցական ուսմունքին:

Ալոգների մասին տեղեկությունները բավականին աղքատիկ են, իսկ աղբյուրներն ու գիտական հետազոտությունները հայտնում են միևնույն տեղեկությունները: Տե՛ս **Սարգսյան Գ.**, II դարավերջի հակաերոդոքսական հերձվածների հոգևոր հիմքերը՝ ալոգներ, «Հայ Աստվածաբան» գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 123-130: **Болотов В. В.**, Лекции по истории древней Церкви, Т. 2, М., 1995, с. 305-306; **Гусев Д.**, Ересь антиринитариов третьего века, с. 82-87; **Поснов М. Э.**, История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.), Брюссель, 1964, с. 148-149; **Philip Schaff**, History of the Christian Church, V. 2, Massachusetts, 1996, p. 572-573; **Wand J. W. C.**, A History of the Early Church, Great Britain, 1963, p. 59; **Abbe Duchesne**, The Early History of the Church. London, 1950. V. 1, p. 102, 220, 243; **Frend W. H. C.**, The Early Church, London 1991, p. 73, **Hanson R. P. C.** Tradition in the Early Church, London, 1962, p. 195, **Swete H. B.**, The Holy spirit in the Ancient Church, London, 1917, p. 74; **Tixeront J.**, Historie des Dogmes, T. I, Paris, 1909, p. 216-217 և այլն:

² Միապետականները պատմությանը հայտնի են նաև «հակաերոդոքսականներ» (անտիոքսիստարներ) անվամբ: Պահպանված վավերագրերը և սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ «միապետական» տերմինը բավականին հին է: Ընտրելով այդ անունը՝ հերետիկոսությունը ձգտում էր մատնանշել իր հավատարմությունը «միակ Աստծո» դավանանքին, քանի որ նախկինում «միապետականություն» տերմինով ցույց էր տրվում քրիստոնեության հակադրությունը բազմաստվածությանը: Ընդհանրական եկեղեցու պատմության մեջ միապետական հերձվածի ունեցած բացասական դերի վկայությունը Տերտուլիանոսի հայտնի արժեքավորումն է՝ նրանց «չարամիտ ու դատարկամիտ միապետականներ» կոչելը, քանի որ նրանց խորհրդանիշն էր՝ «մենք հետևում ենք «միակ Աստծո» ուսմունքին»:

Ընդհանրապես, III դ. միապետական հերձվածի ծագման հիմնահարցը հանդիսանում է եկեղեցական-աստվածաբանական մտքի ամենակնճռոտ խնդիրներից մեկը, և պատահական չէ, որ որոշ գիտնականներ աշխատում են խուսափել դրա պարզաբանումից: Եվ, չնայած դրան, հատկանշական է մեկ փաստ: Թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան եկեղեցագիտության ու աստվածաբանական մտքի շրջանակներում հանրաճանաչ է դառնում, որ միապետական հերձվածը հանդես էր գալիս իբրև Ս. Երրորդության եկեղեցական ուսմունքի հակոտնյա: Դա պատճառաբանվում էր նրանով, որ, իբրև, առաջին հերթին, «μοναρχία»-ն այնպիսի ուսմունք է, որն ուղղակի ընդդիմադիր էր հեթանոսությանը, իսկ «οιχονομία»-ն՝ ուսմունք, որը պահպանվում էր միայն եկեղեցու ներսում: Երկրորդ, «μοναρχία»-յի մասին ուսմունքն ուսմունք է միակ Աստծո մասին և այն էլ այնքան լուսավոր, որ նրա մասին մտահոգված են և լավագույն հեթանոսները:

Մյուս կողմից ցույց է տրվում, որ միապետական հետերոդոքսիան հրապարակ է իջել իբրև Հայր և Որդի

Հայտնի է, որ III դ. եկեղեցական-աստվածաբանական գրականության մեջ միակ Աստծո գաղափարը լրացվեց Աստված-Լոգոսի՝ Հիսուս Քրիստոսի մասին ուսմունքով: Բայց հրապարակ իջած այդ վարդապետությունը դեռևս ամբողջական ու կատարյալ չէր, այդ իսկ պատճառով էլ որոշ նվիրապետներ գտնում էին, որ հավատացյալներին այդ ուսմունքին պետք է ծանոթացնել միայն այն ժամանակ, երբ նրանք արդեն բավականաչափ հաստատուն կանգնած կլինեին քրիստոնեական Ս. Երրորդության գլխավոր անձի ուղղադավան հավատքի դիրքերում և անառարկելիորեն կրնալու էին, որ քրիստոնեական Աստվածը միակն է, իսկ հեթանոսական «աստվածները» գոյություն ունենալ չեն կարող:

Նման մոտեցումը հետապնդում էր մի այլ նպատակ ևս՝ նորադարձ հավատացյալներին աստիճանաբար հաղորդակից դարձնել նոր հավատքի խորհուրդներին և վարդապետական հասկացություններին: Բայց քանի որ աստվածաբանական այդ թյուր եզրահանգման կողմնակիցները բավականին աղավաղված էին ընկալում Ս. Երրորդության ուղղադավան ուսմունքը, իրենց հայացքները հիմնավորելու նպատակով ընթացան երկու ճանապարհով. ա) նախ «ջնջեցին» Քրիստոսի նկատմամբ ձևավորված աստվածաբանությունը՝ ասելով, որ Քրիստոսը մարդ է և եթե մարդ է, ապա նրա մասին աստվածաբանելու ոչ մի անհրաժեշտություն չկա, ուստի մնում է միապետությունը, բ) մյուսները դժվարությունը հաղթահարելու ելքը տեսնում էին «Հորը և Որդուն նույնացնելու մեջ և այդ պարագայում ևս անիմաստ էր դառնում Հոր և Որդու մասին աստվածաբանելը և, այդպիսով, կրկին մնում էր միապետություն»³:

Սակայն այդ ձգտումները հանգեցնում էին նաև հակադիր արդյունքի: Դա ևս ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Դեռևս ամբողջական տեսք չէր ստացել քրիստոնեության աստվածաբանական համակարգը: Հավատացյալ զանգվածների և, հատկապես, նորադարձների համար անհասանելի էր Ս. Երրորդության խորհուրդը: Եվ ամեննին էլ պատահական չէր, որ սկզբից նեթ «խիստ միաստվածության» ոգով դաստիարակված նո-

Աստվածների սուրբոգինացիոն (որի համաձայն Հիսուս Քրիստոսը թեև Հայր Աստծո նկատմամբ «ինքնուրույն Աստվածային էություն է», այնուամենայնիվ, ստորադաս է նրա նկատմամբ) վարդապետության ձևախեղում: Այդ ամենով հանդերձ միապետականության ծագումը դիտարկվում է իբրև II դարավերջի և III դարասկզբի հետերոդոքս աստվածաբանության հետևություն:

Միապետական հերետիկոսության մասին մանրամասները տե՛ս **Տէր-Մինասեանց Ե.**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. Ա (Հին եկեղեցին), Ս. Էջմիածին, 1909, էջ 154-160, **Սարգսյան Գ.**, Միապետական հերձվածի քննական արժեքավորման հարցի շուրջ, «Աճեմյան մատենաշար», Ա, Երևան, 2002, էջ 322-338, **Спасский А.**, История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов // Тринитарный Вопрос. Сергиев Посад, 1914, с. 30-31, 79-82, 162-165; **Болотов В. В.**, Лекции по истории древней Церкви, Т. 2, с. 306-307; **Гусев Д.**, Ересь антитринитариев третьего века, с. 7-12, 79-81, 168-175; **Христианство** (энцикл. словарь), Т. 2, с. 145-146; **James Hastings**, Encyclopedia of Religion and Ethics, V. VII. p. 779; **Abbe Duchesne.**, The Early History of the Church, V. 1, p. 225, 397; **Hans Lietzmann**, The Founding of the Church Universal, V. 2. London, 1953, p. 190; *ibid.* A History of the early Church, V. 1, Cambridge, 1993, p. 458; **Williston Walker**, A History of the Christian church, New York, 1985, p. 81, 84-86, 119, 133-140; **Philip Schaff**, History of the Christian Church. V. 2, p. 571; **James Hastings**, Encyclopedia of Religion and Ethics, V. VIII, p. 779-781; **Tixeront J.**, Historie des Dogmes, T. I, p. 309-310 և այլն:

³ **Болотов В. В.**, Лекции по истории древней Церкви, Т. 2, с. 307; Տե՛ս նաև **Христианство** (энцикл. словарь), Т. 2, с. 146; **Տէր-Մինասեանց Ե.**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հ. Ա (Հին եկեղեցին), էջ 154-155 և այլն:

բաղարձների ճնշող մեծամասնության համար միանգամայն անընդունելի էր Աստված-Լոգոսի մասին եկեղեցական ուսմունքը: Մեծ թիվ էին կազմում նաև նրանք, ովքեր Աստված-Լոգոսի ուսմունքը հակադիր էին համարում միաստվածության վարդապետությանը և նույնացնում էին հեթանոսական բազմաստվածության հետ: Եվ ամեննին էլ պատահական չէր, որ հենց այդ հավատացյալների մեջ էլ ընդդիմություն ծագեց Ս. Երրորդության վարդապետության նկատմամբ:

«Միապետական» հետերոդոքսիայի մասին պահպանված տեղեկությունները թույլ են տալիս պնդել, որ նրա հիմքում ընկած են քրիստոնեական ուղղադավանությանը հակադիր աստվածաբանական - տեսական կանխադրույթներ: Դրանցից առաջինը միաստվածության հրեական (հակաքրիստոնեական) ըմբռնումն է, իսկ մյուսը՝ այդ «առաջինալ միաստվածության» փիլիսոփայական-տրամաբանական հիմնավորումը: Մեթոդաբանական այդ մեկնակետերի հակաքրիստոնեական ուղղվածությունն ի հայտ եկավ անմիջապես, երբ միապետականներն անդրադարձան «Theantropos»-ի ըմբռնման և մեկնության հարցերին:

Ռացիոնալ («թվաբանական») միաստվածության» ելակետային կանխադրույթի դիրքերից միապետականները փորձեցին «ուղղադավան» մեկնության ենթարկել քրիստոսաբանական հարցերը և քրիստոնեությունից «դուրս մղել բազմաստվածության տարրերը», ինչպիսին նրանք համարում էին երրորդաբանական լուծումները: Բոլոր միապետականների համար փորձաքար հանդիսացավ Հիսուս Քրիստոսի անձնավորման հավատքային ըմբռնումը: «Խոչընդոտները» հաղթահարելու նպատակով միապետականները ընտրեցին միանգամայն պարզունակ տրամաբանական ճանապարհ՝ հրաժարվեցին անձնավորման դոգմայից և իրենց տեսակետը հիմնավորելու համար ընտրեցին երկու ճանապարհ, ըստ որի բաժանվեցին երկու ուղղության.

1) Հիսուս Քրիստոսին համարեցին «կատարյալ բարոյական մարդ» և այդ հիման վրա մերժեցին Ս. Երրորդությունն ու հանգեցին «Միակ Աստծու» («dinamis») գաղափարին (դինամիստ միապետականներ),

2) փորձեցին հիմնավորել, թե իբր Հայրն ու Որդին նույնն են, որ «Որդին այլ բան չէ, քան Հոր «modus»-ը, և եզրակացրին, որ մնում է միայն «Մեկ Աստված», այսինքն՝ միապետականություն (մոդալիստ միապետականներ):

Միապետական հերձվածի ծագման վերաբերյալ այս տեսակետի իրավացիությունը փաստարկելու համար գերմանացի գիտնականներ Նեանդերը, Բաուրը և ուրիշներ բերում են Տերտուլիանոսի և Որոգինեսի վկայությունները: Տերտուլիանոսը «Ընդդեմ Պրակսեոսի» գրքում գրում է. «Հավատացյալների մեծ մասը կազմող հասարակ, տգետ և անուսում մարդիկ, դաստիարակված լինելով միաստվածային հավատքով՝ պաշտում էին միայն մեկ ճշմարիտ Աստծու և, բնականաբար, կաշկանդվում են երրորդություն բառի հանդեպ և մեզ մեղադրում երկաստվածության, եռաստվածության մեջ և միայն իրենց են համարում միակ ճշմարիտ Աստծո դավանողներ: Նրանք կարծում են, որ Հիսուս Քրիստոսի՝ իբրև Աստված-Լոգոսի մասին ուսմունքը պարտավորեցնում է իրենց հավատալ երկու Աստվածների»⁴: Գրեթե նույն հետևությանն է հանգում նաև Որոգինես-

⁴ Մեջբերումն ըստ Гусев Д., Ересь антиринитариов третьего века, с. 8-9.

սը՝ Հովհաննու Ավետարանի իր մեկնություններում⁵: Բացահայտելով միապետականության պատճառները՝ թե՛ անցյալի ուղղադավան հայրերը և թե՛ նոր ու նորագույն շրջանի եկեղեցագետներն ու աստվածաբանները նրանում առանձնացնում են երկու ուղղություններ՝ դինամիստական-էքիզնիստական և մոդալիստական-պատրիպասիանական (հայրաչարչարություն): Հիմնավորված է համարվում նաև, որ չնայած զգալի տարբերություններին, դրանք երկուսն էլ համաձայնում են նրանում, որ Հիսուս Քրիստոսն ինքնություն և Հայր Աստծուն համագո էություն չէ, այլ կերպ ասած՝ Լոգոսը «վարժեք» Աստված չէ: Առաջին ուղղությունը հանձին Հիսուս Քրիստոսի տեսնում էր միայն կատարյալ մարդու և լիովին անտեսում էր նրա աստվածային բնությունը: Իսկ երկրորդ ուղղությունը, հակառակը, Հիսուս Քրիստոսի մեջ տեսնում էր միայն Հայր Աստծու մի դրսևորումը՝ մոդուսը, որով էլ ուղղակի մերժում էր Աստված-Լոգոսի մարդկային էությունը⁶:

Միապետական հետերոդոքսիայի պատմա-ծագումնաբանական հարցերով զբաղվող աստվածաբան-գիտնականները եզրակացնում են, որ միապետական հերձվածի ծագումը իրականացել է Ս. Երրորդության քրիստոնեական դոգմայի թյուր ըմբռնումների հիման վրա: Մասնավորապես Աստված-Լոգոսի, իբրև Հայր Աստծուն ենթակա էություն հետերոդոքս ըմբռնման հիման վրա: Այդ կապակցությամբ հարկ ենք համարում անդրադառնալ գերմանական աստվածաբանների կողմից առաջադրված տեսակետներից մեկին, որը, մեր համոզմամբ, միանգամայն անընդունելի է:

Բանն այն է, որ III դ. միապետականներին համարելով եկեղեցու երրորդաբանական ուսմունքի դեմ ռեակցիա, աստվածաբան Նեանդերը միանգամայն անհասկանալի կերպով պնդում է, որ այդ բանին մեծապես նպաստել է սուբորդինատիզմի սկզբունքը⁷: Այդ տեսակետն ունի մի շարք արատներ, որոնք քննադատության չեն դիմանում: Հիմնական բացթողումներից է այն, որ խախտվում է ժամանակագրությունը: Սուբորդինատիզմի

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

⁶ Էքիզնիստական միապետականությունը հետապնդում էր մեկ ընդհանուր նպատակ՝ հրեական ըմբռնման միաստվածության դավանումը: Էքիզնիստների կարծիքով անձնավորված Աստված-Լոգոսի եկեղեցական-աստվածաբանական վարդապետությունը հանիրավի կերպով անտեսում է այն բնական անդունդը, որը գոյություն ունի Աստծո և մարդու միջև: Աստված-Լոգոսի հանդեպ հավատը պահպանելու համար միապետականների այս տարատեսակը բավարար է համարել Քրիստոսին կատարյալ մարդ, որը միակ Աստծո կողմից օժտված է «աստվածային առանձնահատուկ շնորհով», որով էլ՝ «վեր է կանգնած բոլոր մարգարեներից» ըմբռնումը:

Պատրիպասիանական ուղղությունը դատում էր միանգամայն այլ կերպ: Հիսուս Քրիստոսի՝ Հայր Աստծուն ենթակա լինելու վարդապետությունը նրանք համարում էին «նվաստացուցիչ և վիրավորական քրիստոնեության աստվածային հիմնադրի համար»: Այդ իսկ պատճառով էլ կողմնակիցները Աստված Լոգոսին ուղղակի հավասարեցնում, ավելի ճիշտ՝ նույնացնում էին Հայր Աստծո հետ:

Միապետական հերձվածի ուղղությունների դասակարգման մասին մանրամասնությունները տե՛ս **Болотов В. В.**, Лекции по истории древней Церкви, Т. 2, с. 307-308; **Гусев Д.**, Ересь антитринитариев третьего века, с. 168-175; **Поснов М. Э.**, История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.), с. 149; **Христианство** (энцикл. словарь), Т. 2, с. 146. Աստվածաբան եկեղեցագետ Ժ. Տիրսերնը միապետական հերձվածի ուղղություններին տալիս է որդեգրական (ադոպտացիոնիստական) և հայրաչարչարական (պատրիպասիանական) անունը: Տե՛ս **Tixeront J.**, Histoire des Dogmes, T. I, p. 309-310

⁷ Մանրամասները տե՛ս **Гусев Д.**, Ересь антитринитариев третьего века, с. 7-11.

սկզբունքին Որոգիները ավարտուն տեսք է տվել III դ. առաջին քառորդում, երբ միապետականությունը վաղուց արդեն գործում էր հոգևոր հրապարակում: Անընդունելի ենք համարում նաև աստվածաբան Բաուրի՝ ոչնչով չհիմնավորված այն տեսակետը, թե իբր միապետականությունը ոչ թե հերետիկոսություն է, այլ վաղ ջատագովների մի յուրահատուկ «կուսակցություն»⁸: Այդ երկու ծայրահեղությունների միջև միջին դիրքորոշում է մշակում աստվածաբան Դյորները, որը դինամիստ միապետականության ծագման հարցում կրկնում է Նեանդերին, իսկ մոդալիստների ծագման հարցում՝ Բաուրին⁹:

Ի տարբերություն նման անհետևողական մոտեցումների, ժամանակակից աստվածաբանության և եկեղեցագիտության մեջ հանրաճանաչ է համարվում, որ միապետական հերետիկոսությունը հրեա-քրիստոնեական միաստվածային ըմբռնման բացարձակ հակադրությունն է քրիստոնեական երրորդաբանական վարդապետության նկատմամբ: Քրիստոնեական աստվածաբանության նկատմամբ միապետական հետերոդոքսիայի արատավոր պատճառներից հաջորդը մեթոդի սխալ ընտրությունն էր, որի պատճառով եկեղեցու վարդապետած «աստվածային երեք անձերի» մասին ումունքը նույնացվում էր «երեք աստվածների» մասին միանգամայն անհեթեթ ուսմունքի հետ, իսկ տեսակետն անընդունելի է ինչպես եկեղեցական տեսության, այնպես էլ՝ պրակտիկայի դիրքերից:

Ցավոք, վավերագրերի սակավության հետևանքով անպատասխան են մնում միապետականության ծագումնաբանությունը լուսաբանող բազմաթիվ հարցեր: Խնդրո առարկա հարցի համակողմանի լուծմանը լիովին չեն նպաստում նաև Տերտուլիանոսի, Որոգիների և Նովատիանոսի հակաճառական տրակտատները, որոնց ընդհանրացման հիման վրա հնարավոր չէ կառուցել ավարտուն տեսություն: Նույնը կարելի է պնդել նաև ավելի ուշ շրջանի մատենագրական և վերլուծական աշխատությունների նկատմամբ, որոնք միապետականության քննադատությանն անդրադառնում են միայն ֆունկցիոնալ առումով և աչքաթող են անում այնպիսի կարևորագույն հարց, ինչպիսին է հետերոդոքսիայի ծագման պատճառների վերլուծությունը, ցույց չեն տրվում քրիստոնեության առաջին դարերի հերետիկոսական այլ ուսմունքների, ինչպես նաև ժամանակաշրջանի տարբեր կրոնափիլիսոփայական շարժումների և հոսանքների հետ նրա ունեցած կապերն ու աղերսները:

Մինչդեռ միապետական հերձվածը բոլորովին էլ եզակի ու մեկուսացված երևույթ չէր ոչ միայն վաղ, այլև IV դ. քրիստոնեության համակարգում և մեծ ազդեցություն է ունեցել մի շարք վտանգավոր հերետիկոսությունների՝ արիոսականության¹⁰, անոմեականության¹¹ և փոտականության¹² ձևավորման գործում: Այդ իսկ պատճառով էլ հերձ-

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11-12:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

¹⁰ Մանրամասները տե՛ս **Encyclopedia Britanica**, V. 17. England, 1962, p. 359-360; **James Hastings**, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, V. I, p. 770-786; **J. F. Bethune-Baker**, *An introduction to the early history of Christian doctrine*, Great Britain, 1929, p. 155-170; **J. N. D. Kelly**, *Early Christian doctrines*, third edition, London, 1965, p. 223-258; **Abbe Duchesne**, *The Early History of the Church from its foundation to the end of the 5th century*, V. 2, p. 98-124, **Swete H. B.**, *The Holy spirit in the Ancient Church*, p. 163-191.

¹¹ Մանրամասները տե՛ս **James Hastings**, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, V. II, p. 6, **Philip Schaff**,

վածի մասին ճիշտ և ամբողջական պատկերացում կարելի է կազմել միայն այն դեպքում, երբ այն ուսումնասիրվի I-II դդ. հետերոդոքս կրոնափիլիսոփայական այլ շարժումների հետ ունեցած փոխադարձ կապի մեջ: Վերլուծական նման մոտեցման դեպքում միայն հնարավոր կլինի ճիշտ հասկանալ միապետականության պատմական բնույթը, վարդապետության առանձնահատկություններն ու ազդեցությունը: Խիստ կարևորվում է նաև միապետական հերձվածի և հեթանոսական փիլիսոփայության ազդեցությամբ Փիլոն Ալեքսանդրացու կողմից մշակված միստիկական-ռացիոնալիստական Լոգոսի տեսության միջև առկա կապերի բացահայտումը¹³:

Մեր համոզմամբ միապետական հերձվածի գլխավոր նպատակը միաստվածության կրոնական հավատալիքների և ավանդույթների հետ աշխարհակառույցի փիլիսոփայական ըմբռնումների հաշտեցումն էր: Այդ նպատակով հետերոդոքսիայի վարդապետները ելակետ ընդունեցին այլաբանական ու սինվոլիկ մեթոդը, փորձ կատարեցին քրիստոնեական սուրբգրական հավատամքն ու ծեսերը մեկնաբանել հեթանոսական տեսական մտքի ու առասպելաբանության դիրքերից: Այդ իսկ պատճառով էլ միապետականության համակարգում սինթեզվեցին արևելյան դուալիզմը, հրեական ըմբռնման «քանակական» միաստվածությունը և աղավաղված քրիստոնեական աշխարհընկալումը, որոնք «հարստացվեցին» տեսական-փիլիսոփայական (այլաբանականության, ստոիկների, Արիստոտելի ու պլատոնականության) եզրահանգումներով¹⁴:

Բայց պետք է նշել, որ այդ յուրահատուկ սինթեզը չհանգեցրեց էկլեկտիզմի: Միապետական տեսաբանների ջանքերով հետերոդոքսիայի սկզբունքները մաքրվեցին զանազան «արատներից», մասնավորապես գնոստիկյան ազդեցությունից: Փորձ կատարվեց նաև առավելագույնս պահպանել քրիստոնեական աշխարհընկալման և վարդապետական տեսության հետ ունեցած արտաքին նմանությունները: Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ հետերոդոքսիայի վարդապետները սեփական մտահայեցողական կառույցներում ներառան նաև Ս. Երրորդության և Աստված-Լոգոսի մասին ուղղադավան ուսմունքը հիշեցնող հավատքային սկզբունքները: Պահպանված վավերագրերի վերլուծությունը թույլ է տալիս ամենայն վստահությամբ պնդելու, որ հենց այդ խառնաշփոթն ու արհեստականությունն էլ դարձան միապետականության գլխավոր արատներից մեկը:

Այդ առումով կարելի է մատնանշել միապետական հերետիկոսության մի շարք արատներ ևս: Այդ նպատակով հետազոտողների մեծ մասն առաջին հերթին անդրադառնում է միապետականության էության վերլուծությանը՝ ելակետ ընդունելով հետերոդոքսիայի տեսաբանների մեկնությունը: Այդ պարագայում ակնհայտ է դառնում, որ միապետականության ջատագովները փորձում էին ցույց տալ, թե միայն իրենք են հե-

History of the Christian Church, V. 3, p. 618-620; **J. F. Bethune-Baker**, An introduction to the early history of Christian doctrine, p. 178-181, **J. N. D. Kelly**, Early Christian doctrines, third edition, p. 247-251, **Abbe Duchesne**, The Early History of the Church from its foundation to the end of the 5th century, V. 2, p. 228, 234, **Swete H. B.**, The Holy spirit in the Ancient Church, p. 181-184.

¹² Մանրամասները տե՛ս **Encyclopedia Britannica**, V. 17. p. 780.

¹³ Մանրամասները տե՛ս **Гыцев Д.**, Ересь антиринитариетов третьего века, с. 17.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տևողական կերպով դավանում «մեկ Աստծու»: Բայց «հետևողական միաստվածությամբ» միապետական ջատագովության սնանկությունն ի հայտ եկավ անմիջապես, երբ նրա տեսաբանները փորձ կատարեցին բանականության (փիլիսոփայության) օգնությամբ վերլուծել և արժեքավորել քրիստոնեական Երրորդության հավատամքը և վեր հանել Ս. Երրորդության անձերի փոխհարաբերությունը: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, քանի որ Երրորդության և անձնավորման մասին եկեղեցական ուսմունքը ուղղակի հակադրության մեջ էր գտնվում միապետականության հետ:

Այդ պարագայում ամբողջական աստվածաբանական տեսություն ստեղծելու համար միապետական վարդապետները հարկադրված էին հրաժարվել կա՛մ «միապետականություն» կա՛մ էլ՝ «անձնավորում» տերմիններից: Այդ երկընտրանքը ևս չափազանց պարզունակ լուծում գտավ: Միապետական համակարգի տեսաբաններն, օժտված լինելով աստվածաբանական անհրաժեշտ պատրաստվածությամբ և ինտելեկտուալ կարողություններով, այդ որակները ծառայեցրեցին այլ նպատակի և ընտրեցին կարճ և պարզունակ ճանապարհ՝ պարզապես հրաժարվեցին անձնավորման հավատամքից: Այդ մոտեցումը նրանք բացատրեցին նրանով, թե, իբր, միապետական ուսմունքն ուղղակի հակադրվում է հեթանոսությանը, այն դեպքում, երբ անձնավորման հավատամքը պահպանում է և «նոր որակով» շրջանառության մեջ դնում հեթանոսությանը բնորոշ բազմաստվածության տարրերը: Միապետականները պնդում էին նաև, որ աստվածային միակության մասին «միապետական ուսմունք» այնքան պարզ է, որ նրա մասին ճշմարիտ հետևությունների կարող են հանգել նաև հեթանոսները: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանք հռչակեցին սեփական կարգախոսը՝ «մենք պաշտպան ենք կանգնում միապետականությանը անկախ այն բանից, թե ով ինչ կմտածի նրա մասին»¹⁵:

Այդ ամենից դժվար չէ հետևեցնել, որ միապետականների համար անձնավորման աստվածաբանությունը միանգամայն անհասկանալի էր: Մյուս կողմից, «անձնավորում» հասկացության վերլուծության ընթացքում միապետականները հանդիպեցին նոր դժվարությունների, քանի որ, կամա թե ակամա, հարկադրված էին առնչվել աստվածաբանական այնպիսի հասկացությունների, ինչպիսիք էին «Աստված» և «Տեր», «Հայր» և «Որդի»: «Հայր» կեցության հետ անխուսափելիորեն ենթադրվում էր «Որդի» կեցությունը, այլ կերպ ասած՝ այնտեղ որտեղ չկա Որդի, չի կարող լինել նաև Հայր: Բայց եթե դա այդպես է, ապա պետք է համեմատական վերլուծության ենթարկվեն «անձնավորում» և «միապետականություն» տերմինները: Ինչ էլ մեծ վարպետությամբ կատարում է Տերտուլիանոսը: «Մենք հավատում ենք միապետական Աստծուն, բայց այն առարկությամբ, - հակադրվելով միապետականներին գրում է ջատագովը, - որ Հայր Աստվածն ունի Որդի»¹⁶:

Ծավալմանը զուգընթաց միապետականության շրջանակներում ձևավորվեց ինտելեկտուալ նոր հոսանք, որը փորձեց այդ հակասությունը լուծել փիլիսոփայության օգնությամբ: Նրանք «Լոգոս» տերմինը համարում էին աստվածաբանական բազմիմաստ տերմին, իբրև Որդի Աստծո վերերկրային կեցությունը վկայող տերմին: Նրանք էլ վճռա-

¹⁵ Болотов В. В., Лекции по истории древней Церкви, Т. 2, с. 306.

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 307:

կան փորձ կատարեցին բարեփոխել միապետական տեսությունը և պահպանել այն սերունդների համար: Սակայն, միապետականների ջանքերը միասնական չէին և առաջադրված նպատակներին հասնելու համար նրանք բաժանվեցին երկու ուղղության: Դրանցից առաջինը գերապատվություն տվեց «ոչ աստվածաբանական ուղուն»: Մշակվեց միապետական ուսմունք, որը ձգտում էր հիմնավորել, թե, իբր, «Քրիստոսը մարդ է»: Այստեղից էլ նրանց եզրակացությունը, թե անհրաժեշտություն չկա Հիսուս Քրիստոսի մասին դատել աստվածաբանական առումով, քանի որ մնում է միայն «մեկ Աստված»: Երկրորդ ուղղությունը պահպանելով աստվածաբանական ավանդույթները՝ այնուհանդերձ, հանգեց այն հետևությանը, թե Հայր Աստված և Որդին նույնական են և, հետևաբար, այս պարագայում ևս ճշմարիտ է միայն մեկ Աստծու մասին միապետական պատկերացումը:

Այսպիսով, միապետականներն արտաքինապես ընդունելով միակ Աստծու վերաբերյալ քրիստոնեական հավատամքը, մերժեցին Քրիստոս-Աստծու մասին ուղղադավան ուսմունքը: Նրանց մի հոսանքը պնդում էր, թե Հիսուս Քրիստոսը ոչ Աստված է և ոչ էլ՝ Աստծո Որդի, այլ միայն կատարյալ մարդ: Իսկ երկրորդ հոսանքի կողմնակիցները պնդում էին, որ ինքը՝ Հայր Աստված հանդես է գալիս իբրև Քրիստոս, ուստի «Հայրն ու Որդին միմյանցից տարբերվում են միայն անունով» և այն դեմքով, որով նրանք ինքնաբացահայտվում են հավատացյալներին: